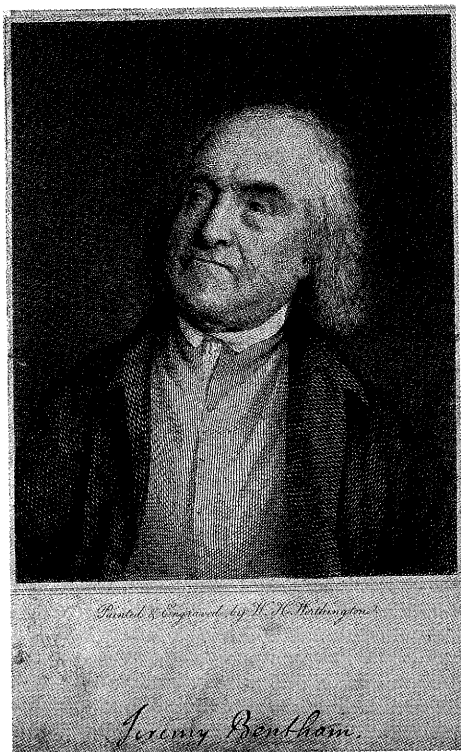

O TZEPEMY MHE@AM
KAI H H@ONH THZ ΔHMOKPATIAZ

Τζέρεμυ Μπένθαμ.
Χαλκογραφία του W. H. Worthington.

Ο ιδρυτής της κοινωνικής θεωρίας του ωφελιμισμού και πνευματικός ηγέτης του ριζοσπαστικού κινήματος στην Αγγλία Τζέρεμυ Μπένθαμ (Jeremy Bentham) γεννήθηκε στο Λονδίνο το 1748. Σε ηλικία δώδεκα ετών έγινε δεκτός στο Κολλέγιο Κουήνς της Οξφόρδης, απ' όπου αποφοίτησε το 1763. Στη συνέχεια σπούδασε νομικά στο Λίνκολνς Ινν του Λονδίνου και το 1767 αναγορεύθηκε δικηγόρος, επάγγελμα που ασκούσε και ο πατέρας του. Παρά το θεωρητικό ενδιαφέρον του όμως και τις μελέτες του για το δίκαιο, ποτέ δεν άσκησε το δικηγορικό επάγγελμα. Αντί της επαγγελματικής σταδιοδρομίας ο Μπένθαμ έθεσε στον εαυτό του το φιλόδοξο πρόγραμμα της κριτικής και ριζικής αναθεώρησης της αγγλικής νομικής επιστήμης, και γενικότερα του ισχύοντος συστήματος δικαίου όλης της ανθρωπότητας. Η απαρésκειά του για τη σύγχρονή του νομική σκέψη ανέκυψε από την πρώτη στιγμή της επαφής του με το δίκαιο, κατά την παρακολούθηση (το 1763) των διαλέξεων του περιφημότερου Άγγλου νομικού της εποχής, του Γουίλλιαμ Μπλάκστουν. Από την αρχή ο Μπένθαμ επισήμανε λογικά σφάλματα και πλάνες στη νομική σκέψη του Μπλάκστουν και άρχισε να κρατεί σημειώσεις, κατάγράφοντας τις εντυπώσεις και σκέψεις του, στις οποίες βασίστηκε η μελλοντική κριτική του.

Το 1767, μελετώντας τα πολιτικά συγγράμματα του Τζόζεφ Πρίστλεϋ, ο Μπένθαμ επισήμανε την ιδέα που έμελλε να έχει τη μεγαλύτερη επίδραση στη διαμόρφωση της κοινωνικής και πολιτικής του σκέψης, ότι δηλαδή κριτήριο αποτίμησης του πολιτικού καθεστώτος κάθε χώρας θα έπρεπε να είναι η επίτευξη της ευτυχίας της πλειονότητας των κατοίκων της. Η κριτική διάθεση απέναντι στην καθιερωμένη νομική σκέψη και το ισχύον σύστημα του αγγλικού κοινού δικαίου και η επαφή με τα νέα

φιλοσοφικά ρεύματα του Διαφωτισμού, ιδίως με τον σκεπτικισμό και τον κριτικό εμπειρισμό του Χιουμ και με τον ψυχολογικό ηδονισμό του Ελβετίου, ενέπνευσαν στον Μπένθαμ την επιθυμία να δημιουργήσει μια νέα επιστήμη της κοινωνίας και του δικαίου, την επιστήμη της νομοθεσίας, με την οποία έλπιζε να καταστεί ο «Νεύτων της κοινωνικής επιστήμης». Για τον σκοπό αυτό αφιέρωσε όλες τις δυνάμεις του στη λεπτομερή έγχυση των ιδεών του, που καταγράφηκαν σε τεράστιους όγκους χειρογράφων, πολλά από τα οποία παραμένουν ακόμη ανέκδοτα. Η ζωή του υπήρξε κατεξοχήν βίος θεωρητικός, αφιερωμένος όμως στην αναλυτική εξέταση πρακτικών προβλημάτων της συλλογικής συνύπαρξης. Η βιογραφία του συνεπώς δεν διακρίνεται από αξιόλογα εξωτερικά γεγονότα και έντονη δραστηριότητα, αλλά αποτελεί, όπως εύστοχα χαρακτηρίστηκε, μια «Οδύσεια ιδεών».

Την πρώτη συγγραφική του εμφάνιση ο Μπένθαμ την πραγματοποίησε το 1776 με την ανώνυμη δημοσίευση του έργου *Σπάραγμα περί διακυβερνήσεως (A Fragment on Government)*, όπου εκθέτει μέρος των επικρίσεών του κατά του Μπλάκστοουν. Το αντικείμενο της κριτικής του, οι απόψεις του Μπλάκστοουν για το βρετανικό πολίτευμα, έθιξε την αυταρέσκεια πολλών συμπατριωτών του και το έργο προκάλεσε ζωηρές συζητήσεις, που τελικά αποκάλυψαν και την ταυτότητα του συγγραφέα. Η βασική αντίρρηση του Μπένθαμ στο συνταγματικό πολίτευμα της Βρετανίας συνίστατο στη διαπίστωση ότι το σύστημα των ελέγχων και των ισορροπιών στο οποίο εδραζόταν το αδρανοποιούσε και δεν του επέτρεπε να προβεί σε εξορθολογισμό και μεταρρυθμίσεις, που εκείνος θεωρούσε αναγκαίες. Για τον λόγο αυτό, διέκειτο γενικά με ευμένεια απέναντι στα καθεστώτα της φωτισμένης απολυταρχίας που εδέσποζαν στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Για αμεσότερη, εκ του σύνεγγυς, μελέτη του εναλλακτικού αυτού πολιτικού συστήματος, ο Μπένθαμ αναχώρησε το 1785 για να επισκεφθεί τον αδελφό του Σαμουήλ, μηχανικό του ναυτικού στην υπηρεσία της αυτοκράτειρας Αικατερίνης Β' της Ρωσίας. Καθ' οδόν προς τη Ρωσία ο Μπένθαμ επισκέφθηκε την Ιταλία, την Κωνσταντινούπολη και τις παρίστριες ηγεμονίες.

Μετά την επιστροφή του στην Αγγλία, το 1788, και αφού το ενδεχόμενο πολιτικής σταδιοδρομίας αποκλείστηκε, αφιερώθηκε αποκλειστικά στο συγγραφικό του έργο και στην προώθηση των μεταρρυθμιστικών του σχεδίων, με τα οποία επεδίωκε να επιτύχει την εισαγωγή ενός απλοποιημένου, ανθρωπιστικού και λογικά συνεπούς συστήματος δικαίου.

Το 1789 εξέδωσε το πιο σημαντικό φιλοσοφικό του έργο, *Εισαγωγή στις αρχές της ηθικής και της νομοθεσίας (An Introduction to the Principles of Morals and Legislation)*, όπου εκθέτει τις βασικές αρχές της φιλοσοφικής του ανθρωπολογίας και της ηθικής του φιλοσοφίας. Στο έργο αυτό εισάγει την αρχή της ωφελιμότητας. Η ωφελιμότητα ορίζεται ως η μεγιστοποίηση της ηδονής και η ελαχιστοποίηση του πόνου, όπως βιώνονται ξεχωριστά από τον καθένα. Ανασυνδέεται έτσι ο Μπένθαμ με την εγωιστική λογική της ανθρώπινης ψυχολογίας, όπως την περιγράφει ο Χομπς. Σε συνάρτηση με την καθολικότητα της αρχής της ωφελιμότητας ο Μπένθαμ απορρίπτει ως εμπειρικά αβάσιμες και λογικά περιττές τις έννοιες του φυσικού δικαίου, των φυσικών δικαιωμάτων και του κοινωνικού συμβολαίου, τις κλασικές δηλαδή αρχές του φιλελευθερισμού που είχε καθιερώσει ο Λοκ. Πιστεύει ότι η αρχή του δικαίου δεν συνιστά τίποτε άλλο παρά αναπόδεικτη μεταφυσική μεταγραφή απλούστερων λειτουργιών της ανθρώπινης ψυχολογίας, που συνδέονται με τα αισθήματα της συμπάθειας και της αντιπάθειας. Η έννοια των ατομικών δικαιωμάτων δεν έχει νόημα παρά σε σχέση με τη λειτουργία της αρχής της ωφελιμότητας. Η τελευταία καθορίζει τα κίνητρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, την επιλογή των ανθρώπων να ζήσουν σε κοινωνίες και τη βούλησή τους να σέβονται ό,τι σε μεταφυσικό επίπεδο θεωρείται δίκαιο και τα δικαιώματα των άλλων. Επιπρόσθετα προς την ωφελιμιστική κριτική των εννοιών του κλασικού φιλελευθερισμού, ο Μπένθαμ επιχειρεί να εφαρμόσει στη νομοθεσία, την ηθική και την πολιτική την αρχή που ερανίστηκε από το έργο του Ιταλού νομικού Τσέζαρε Μπεκκαρία αναφορικά με την επίτευξη της «μέγιστης δυνατής ευτυχίας του μέγιστου αριθμού».

Η έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης το ίδιο έτος προκάλεσε το ενδιαφέρον του και με τη δημοσίευση μεταρρυθμιστικών φυλλαδίων αποπειράθηκε να διατυπώσει τις απόψεις του σχετικά με τον εξορθολογισμό των θεσμών της επαναστατικής Γαλλίας. Το 1792 η Γαλλική Εθνοσυνέλευση τον ανακήρυξε επίτιμο πολίτη της Γαλλικής Δημοκρατίας. Κύριο έργο του Μπένθαμ όμως την εποχή αυτή γίνεται το πρόγραμμα μεταρρύθμισης της αγγλικής ποινικής δικαιοσύνης, σύμφωνα με τις αρχές του Μπεκκαρία. Το μεγαλύτερο βάρος της προσπάθειας αυτής το απορρόφησε το σχέδιο μεταρρύθμισης του σωφρονιστικού συστήματος, που κατέληξε στη δημοσίευση της πρότασης για μια πρότυπη φυλακή. Το σχέδιο αυτό ο Μπένθαμ το ονόμασε *Πανοπτικόν* (1791).

Το *Πανοπτικόν* πήρε το όνομά του από τη μέθοδο επιτήρησης των φυλακισμένων που προτείνει ο συγγραφέας του. Η φυλακή έχει σχήμα κυκλικό, με τα κελιά των κρατουμένων ανοιχτά προς το εσωτερικό του χώρου, ώστε ένας μοναδικός δεσμοφύλακας που βρίσκεται στο κέντρο του κύκλου να μπορεί να επιτηρεί τη συμπεριφορά συγχρόνως όλων των τροφίμων της φυλακής. Αυτή η διαρκής επιτήρηση, πιστεύει ο Μπένθαμ, θα εθίσει σταδιακά τους φυλακισμένους σε κόσμια και χρηστή συμπεριφορά, επιτυγχάνοντας έτσι την ηθική τους αναμόρφωση.

Με το σχέδιο του *Πανοπτικού* ο Μπένθαμ δοκίμασε να αντιταχθεί στο σύστημα του εκτοπισμού των βαρυποινιτών στην Αυστραλία, που είχε εγκαινιαστεί το 1784 και το οποίο θεωρούσε απάνθρωπο. Η προσπάθειά του όμως για επίσημη υιοθέτηση της πρότυπης φυλακής του απέτυχε και οι σχετικές προτάσεις του απορρίφθηκαν οριστικά το 1808 από την αγγλική κυβέρνηση. Η εμπειρία αυτή τον απάλλαξε από πολλές αφελείς πολιτικές προσδοκίες, που είχε συντηρήσει ως τότε, και τον προδιέθεσε ευνοϊκότερα προς το ριζοσπαστικό κίνημα της εποχής, που ζητούσε ριζικές μεταρρυθμίσεις του αγγλικού πολιτικού συστήματος.

Η στροφή του Μπένθαμ προς τον πολιτικό ριζοσπαστισμό συντελέστηκε στα 1809-1810 και σύντομα τον καθιέρωσε ως την ηγετική πνευματική φυσιογνωμία του κινήματος. Στα πλαίσια του μεταρρυθμιστικού κινήματος, συνεργάστηκε στενά με τον

Τζέιμς Μιλλ και τον νεαρό τότε Τζων Στιούαρτ Μιλλ. Την περίοδο αυτή ο Μπένθαμ δημοσιεύει πολλά μεταρρυθμιστικά φυλλάδια, ιδίως κατά των περί λιβέλου νόμων, κατά των ποικίλων περιορισμών της ελευθερίας του λόγου, κατά της υπαρξής επίσημης θρησκείας και Εκκλησίας. Θεμελιώδες αίτημα του ριζοσπαστικού κινήματος ήταν η μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος και του συστήματος της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης, για να ανατραπεί η ολιγαρχική δομή του αγγλικού πολιτεύματος και να επιτευχθεί η αντιπροσώπευση της πλειοψηφίας του λαού. Ο Μπένθαμ υποστήριξε ένθερμα το αίτημα αυτό καθώς και άλλα ριζοσπαστικά μέτρα, όπως η καθολική ψηφοφορία, ετήσιες εκλογές του κοινοβουλίου, κατοχύρωση της υπεροχής της νομοθετικής απέναντι στην εκτελεστική εξουσία κ.λπ. Στο ζήτημα των σχέσεων μεταξύ των εξουσιών, ο Μπένθαμ παραμένει εντός της εννοιολογίας που αρχικά είχε εισαγάγει ο Λοκ. Ολοκληρωμένη θεωρία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας διατύπωσε στο έργο *Συνταγματικός Κώδικας* (*Constitutional Code*), το οποίο εξέδωσε το 1830, δύο χρόνια πριν από τον θάνατό του (1832).

Η σύνδεση με το ριζοσπαστικό κίνημα εξασφάλισε στις ιδέες του Μπένθαμ ευρεία απήχηση μεταξύ των φιλελεύθερων και προοδευτικών πνευμάτων του πρώτου ημίσεος του δέκατου ένατου αιώνα και συνέβαλε στην επίτευξη σημαντικών πρακτικών αποτελεσμάτων, που κατά κανόνα σπανιότατα προκύπτουν από τον θεωρητικό στοχασμό. Οι οπαδοί του Μπένθαμ συνέβαλαν σημαντικά στην επίτευξη των δύο μεγάλων πολιτικών μεταρρυθμίσεων, του 1832 και του 1867, που ικανοποίησαν τα περισσότερα από τα αιτήματα τα οποία είχε προβάλει κατά καιρούς ο πνευματικός ηγέτης του φιλοσοφικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού. Στη διάδοση των ιδεών του Μπένθαμ συνέβαλε ουσιαστικά η ίδρυση του περιοδικού *Westminster Review*, το 1823, και του νέου Πανεπιστημίου του Λονδίνου (*University College*), το 1827-1828, όπου πρώτος καθηγητής της φιλοσοφίας του δικαίου διορίστηκε ο Τζων Όστιν, ένας από τους πιο ονομαστούς οπαδούς του Μπένθαμ.

Το 1788 ο Μπένθαμ γνωρίστηκε με τον Ελβετό πάστορα και συγγραφέα Πιερ Ετιέν Λουί Ντυμόν, ο οποίος μελέτησε με ενθουσιασμό το έργο του και το 1802 εξέδωσε στο Παρίσι μια τρίτομη επιτομή των βασικών ιδεών του Μπένθαμ με τον τίτλο *Πραγματείες αστικής και ποινικής νομοθεσίας (Traité de législation civile et pénale)*. Η έκδοση αυτή, όπως αναγνώρισε ο ίδιος ο Μπένθαμ, του εξασφάλισε μεγαλύτερη φήμη από ό,τι το σύνολο του υπόλοιπου έργου του και τον έκανε ευρύτατα γνωστό στους φιλελεύθερους και μεταρρυθμιστικούς κύκλους τόσο στην ηπειρωτική Ευρώπη όσο και στον νέο κόσμο. Οι ιδέες του, για την ποινική δικαιοσύνη ιδίως, είχαν σημαντική απήχηση στη νεότευκτη δημοκρατία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, ενώ οι πολιτικές του απόψεις επηρέασαν σημαντικά τους φιλελεύθερους επαναστάτες στην Ιβηρική χερσόνησο και στη Λατινική Αμερική.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδειξε ο Μπένθαμ για την υπόθεση της ελληνικής ανεξαρτησίας. Ύπήρξε μέλος του φιλελληνικού κοιμιτάτου του Λονδίνου και οι πολιτικές του ιδέες γνώρισαν αξιόλογη αίγλη στην επαναστατημένη Ελλάδα. Κατά καιρούς αλληλογραφούσε με κορυφαίους εκπροσώπους του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα, όπως με τον Αδαμάντιο Κοραή, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τον Θεόδωρο Νέγρη και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο. Οι οπαδοί του μεταξύ των φιλελλήνων εργάστηκαν για τη διάδοση των ιδεών του στην Ελλάδα, ιδίως μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας του Ι. Μάγερ *Ελληνικά Χρονικά*, η οποία εκδιδόταν στο Μεσολόγγι. Ελπίδα και επιδίωξη του Μπένθαμ και των οπαδών του ήταν να εξασφαλιστεί η εφαρμογή των ιδεών του στην πολιτειακή οργάνωση του νέου κράτους. Προς τον σκοπό αυτό σχολίασε το *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος* και πρότεινε στον Κοραή να μεταφράσει τα έργα του στα ελληνικά. Τελικά δημοσιεύθηκε δίτομη ελληνική μετάφραση της έκδοσης του Ντυμόν από τον Γ. Αθανασίου (τόμ. Α': *Περί νομοθεσίας ιδιωτικής και ποινικής*, Αίγινα 1834· τόμ. Β': *Περί νομοθεσίας των δικαιωμάτων και ποινικών νόμων*, Αθήνα 1842).

Ο ωφελιμισμός ως κοινωνική φιλοσοφία και οι πολιτικές απόψεις του Μπένθαμ ως πρακτική έκφραση αυτής της φιλοσοφίας είναι εύκολο να παρεξηγηθούν. Πράγματι, οι παρεξηγήσεις και οι συχνά άδικες επικρίσεις υπήρξαν πολλές και προήλθαν από τρεις κυρίως πηγές. Πρώτη πηγή παρεξηγήσεων υπήρξαν τα ίδια τα κείμενα του Μπένθαμ. Το ξηρό και κουραστικό του ύφος, η υπερβολικά εξαντλητική έκθεση των απόψεών του και η μέχρι μονομανίας επιμονή στα κείμενά του για τη ρύθμιση και των ελάχιστων λεπτομερειών των πολιτικών διευθετήσεων που προτείνει απωθούν τον αναγνώστη και συχνά του προκαλούν σκωπτική διάθεση. Ως προς τη μονομανία του με τις λεπτομέρειες των θεσμικών ρυθμίσεων ο Μπένθαμ συναγωνίζεται τον γέροντα Πλάτωνα των *Νόμων*, χωρίς να διαθέτει τον ιδεαλισμό του Αθηναίου φιλοσόφου που συναρπάζει τον αναγνώστη.

Η δεύτερη πηγή παρεξηγήσεων του έργου του Μπένθαμ είναι η δομή των πολιτικών του επιχειρημάτων. Η αρχική ευμένειά του προς την «πεφωτισμένη δεσποτεία», η τάση του να προτείνει κοινωνικές ρυθμίσεις που συνεπάγονται τη στενή επιτήρηση και την τιθάσευση της συμπεριφοράς με τη χειραγώγηση των παθών του ατόμου δημιουργούν την εντύπωση ότι το πολιτειακό του ιδεώδες είναι η αναμόρφωση της κοινωνίας κατά το πειθαρχικό πρότυπο του *Πανοπτικού*. Αυτό φυσικά δεν συνάδει προς την αντίληψη του ηθικά αυτόνομου και πολιτικά υπεύθυνου ατόμου, που είναι φορέας αναπαλλοτρίωτων ελευθεριών και αυτοκαθοριζόμενης βούλησης στις πολιτικές του επιλογές.

Η τρίτη, τέλος, πηγή παρεξηγήσεων συνδέεται με την ηθική υπόσταση της ωφελιμιστικής κοινωνικής θεωρίας. Ο ωφελιμισμός, με τη λογική της αποφυγής του πόνου και της επιδίωξης της ηδονής, δεν αφίσταται από την ηθική των σκοπιμοτήτων. Η ηθική του φυσιογνωμία καθορίζεται από τη λογική της ιδιοτέλειας, ενώ το αίτημα της μέγιστης δυνατής ευδαιμονίας του μέγιστου αριθμού μπορεί να αποβεί ισοπεδωτικό ως προς τα δικαιώματα των επιμέρους προσώπων. Σε τελευταία ανάλυση, ο ωφελιμισμός ως ηθική θεωρία, που κρίνει κατεξοχήν με κριτήριο τις συνέπειες και όχι την ορθότητα των πράξεων, παρα-

μένει ηθική ετεροπροσδιορισμένη, και ως προς τις πράξεις των ατόμων αδυνατεί να πραγματώσει αυτόνομες ηθικές αξίες. Η ηθική λογική του ωφελιμισμού αποτελεί τον αντίποδα της κατηγορικής προσταγής.

Οι επικρίσεις αυτές δεν είναι αβάσιμες. Απεναντίας, αναδεικνύουν σοβαρά προβλήματα της σκέψης του Μπένθαμ και της ωφελιμιστικής φιλοσοφίας γενικότερα. Αποτελούν δε παρεξηγήσεις μόνο ως προς τη στάθμιση των προθέσεων του. Η αξιολόγηση όμως της πολιτικής του σκέψης δεν μπορεί να επιχειρηθεί ούτε σε συνάρτηση με τις προθέσεις του, που ήταν οπωσδήποτε αγαθές και φιλάνθρωπες, ούτε σε σχέση με τις συνέπειες των ιδεών του, που υπήρξαν εξίσου αγαθές και ευεργετικές με τις μεταρρυθμίσεις που προώθησαν. Η αξιολόγηση μάλλον μπορεί να επιχειρηθεί σε σύγκριση προς τις διαζευκτικές πολιτικές δυνατότητες που μπορεί να αντιπαραβληθούν προς τον ωφελιμισμό. Σε αυτό το επίπεδο ο ωφελιμισμός φαίνεται να διαθέτει το πλεονέκτημα της καλόπιστης προσήλωσης στις πρακτικές ανάγκες και στην ευημερία των ατόμων και διακρίνεται από την εντυπωσιακή του πίστη στη δημοκρατική μέθοδο, ως την προσφορότερη προσέγγιση για την προώθηση αυτών των αιτημάτων. Παρά τη θεωρητική αδυναμία της ηθικής του επιχειρηματολογίας, ο ωφελιμισμός με την πρακτική του λογική διαθέτει τη δυνατότητα να αποφεύγει την ακαμψία, τον δογματισμό και τον φανατισμό, όπως φαίνεται από την ίδια την εσωτερική του εξέλιξη τόσο στη σκέψη του Μπένθαμ όσο και στη σκέψη του πνευματικού του συνεχιστή Τζων Στιούαρτ Μιλλ. Από την άποψη αυτή ο ωφελιμισμός εμφανίζεται να παρέχει την ηθική βάση σε μορφές πολιτικής οργάνωσης που ανταποκρίνονται στις ανθρώπινες ανάγκες, χωρίς να εμπεριέχουν τους κινδύνους εκείνους ως προς την ελευθερία του ατόμου που συνυπάρχουν με θεωρητικές συλλήψεις λιγότερο πεζές και πιο ριζοσπαστικές στις προσδοκίες της ανθρώπινης και κοινωνικής αναμόρφωσης.

ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ